

GOTICKÉ DLAŽDICE S MOTIVEM DRAKA Z BÝVALÉHO CISTERCIÁCKÉHO KLÁŠTERA VELEHRAD

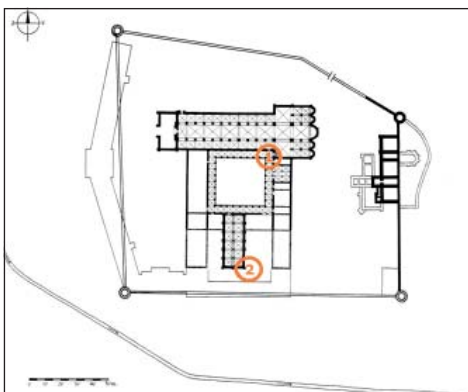
Zdeněk Schenk, Muzeum Komenského v Přerově

V letech 2009–2015 probíhal v souvislosti s rozsáhlými stavebními pracemi v areálu bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě záchraný archeologický výzkum společnosti Archaia Olomouc o.p.s. Během výzkumu byl získán rozsáhlý soubor pozoruhodných motivých archeologických nálezů, které dokreslují život ve středověkém konventu. Samostatnou kategorií tvoří kolekce prvků mozaikové dlažby, z níž se vymykají dvě reliéfně zdobené podlahové dlaždice s motivem draka.

1. Stručný nástin historie lokality

Areál bývalého nejstaršího cisterciáckého kláštera na Moravě se nachází v obci Velehrad, přibližně 7 kilometrů severozápadně od Starého Města u Uherského Hradiště. Rozsáhlý areál je situován na levém břehu říčky Salašky. Cisterciácký klášter ve Velehradě byl založen v roce 1202 po vzájemné dohodě mezi olomouckým biskupem Robertem, moravským markrabětem Vladislavem Jindřichem a králem Přemyslem Otakarem I. První cisterciáci přišli do údolí říčky Salašky v roce 1205 z kláštera v Plasích pod vedením opata Thicelina. Velehrad představoval řádovou filiaci přes klášter Plasy, Langheim a Eberbach, díky čemuž se řadil k morimondské linii. Dne 27. listopadu 1228 došlo ke slavnostnímu vysvěcení klášterního kostela Panny Marie olomouckým biskupem Robertem. Tato významná událost proběhla za přímé účasti českého krále Přemysla Otakara I., jeho manželky Konstancie, jejich syna markraběte Přemysla a zástupců české i moravské šlechty. Při této slavnostní příležitosti bylo velehradskému klášteru uděleno velké privilegium, v němž panovník potvrdil dřívější práva a svobody. K samotné výstavbě jednotlivých klášterních staveb došlo v průběhu 1. poloviny 13. století. Druhá polovina 13. století byla v dějinách kláštera spojena s obdobím hospodářského růstu, které je odrazem postupné stabilizace poměrů v celé zemi za vlády českého krále Přemysla Otakara II.

Na samotném počátku šedesátých let 13. století se Velehrad stal mateřským vůči klášteru „Rosa Mariae“ ve Vizovicích, zvaném též „Smilheim“, který je spojen se jménem jeho zakladatele Smila ze Střílek. Do roku 1261 je datována zvláštní listina papeže Alexandra VI., která velehradským cisterciákům umožňovala pohřby „věrných křesťanů“ v areálu kláštera. Šlo o důležitou změnu zajišťující donace od zájemců z řad okolní šlechty, která si přála být pohřbena ve zdech konventu.

Obr. 1. Celkový orientační plán půdorysu středověké podoby velehradského kláštera s vyznačenými místy nálezů reliéfních dlaždic s motivem draka (1–2). Upraveno podle M. Pojsla.

Neklidné poměry na Moravě v době markraběcích válek ve 2. polovině 14. století přečkal konvent bez větších problémů. Těžký dopad na chod konventu měla událost ze dne 12. ledna 1421, kdy byl klášter dobyt a vypálen organizovanou skupinou moravských husitů z Nového Tábora vybudovaného u nedalekých Nedakonic, kteří byli vedeni Bedřichem ze Strážnice a Tomášem z Vizovic. Postupně chátrající konvent se dočkal výraznějších stavebních úprav až v období renesance ve 2. polovině 16. století. Renesanční přestavbu zahájil opat Mikuláš Kromer (1567–1572), který nechal částečně strhnout dosud stojící původní budovy tzv. Starého konventu. V roce 1571 byla zahájena výstavba nového konventu. Za opata Eckarda ze Schwobenu (1587–1595) započala oprava chátrajícího velkého klášterního kostela, který získal novou dominantu, jíž se stala několikapatrová polygonální renesanční věž umístěná nad křížem lodí kostela.

V průběhu 17. století prošel celý areál kláštera zásadními barokními přestavbami. První z nich je spojena se jménem opata Jana Greifenfelse z Pilsenburku (1628–1650), který zahájil rozsáhlé raně barokní stavební aktivity odehrávající se na pozadí třicetileté války. Jednalo se o poměrně radikální úpravy, jež se promítly především do podoby vnitřních prostor kvadratury. Během přestavby zmizel původní románský ambit pod vrstvou planýrek. V jihovýchodním traktu konventu nechal Greifenfelse nad původní vybudovat novou kapitulní síň v raně barokním duchu. Jeho nástupce Jan Michal Salix (1650–1659) dokončil stavební práce zahájené svým předchůdcem. V roce 1681 postihl klášterní kostel a další stavby konventu rozsáhlý požár, který přispěl k definitivní a nevratné změně středověké podoby celého klášterního komplexu. V důsledku této přírodní pohromy přistoupil opat Petr Silavecký (1672–1691) nejen k primárnímu odstranění následků požárové události a nezbytným opravám poškozených staveb v areálu kláštera, ale následně se rozhodl provést důslednou přestavbu. V roce 1684 byly zahájeny stavební práce na klášterním kostele, který doznal značných změn. Původní průčelí s ústupkovým portálem bylo v rámci této akce zrušeno, čímž došlo ke zkrácení původně stometrové románské stavby na délku 86 metrů. Následující výstavba dvou věží umístěných v novém barokním průčelí přispěla k radikální proměně vnější podoby západní strany klášterního kostela. Renesanční věž nad křížením lodí postavená za Eckarda ze Schwobenu byla výrazně snížena. Stalo se tak v roce 1685. Důvodem k tomuto kroku mohlo být neúměrné statické zatížení sakrální stavby. Necitlivým stavebním zásahem přišel do té doby výrazněji nepozměněný východní závěr kostela o dvě románské apsidy z původních pěti.

Za opata Josefa Malého (1724–1748) došlo k obnově starších a dobudování nových krypt pod klášterním kostelem. Dne 2. října 1735 byl nový barokizovaný klášterní kostel, jehož přestavba trvala pět desetiletí, vysvěcen. Do období před zrušením kláštera spadají stavební aktivity, pod kterými je podepsán poslední opat velehradského kláštera Filip Zuri (1764–1784).

Dne 27. září 1784 byl velehradský klášter zrušen v souvislosti s císařským nařízením Josefa II. Poslední opat Filip Zuri marně usiloval o opětovné obnovení kláštera, jak dokládají opakované snahy vyvíjené až do jeho smrti v roce 1800. Objekty v areálu zrušeného kláštera sloužily až do roku 1837 pro potřeby armády a hospodářské správy. V roce 1863 proběhly na Velehradě miléniové oslavy příchodu byzantské cyrilometodějské misie na Moravu v roce 863. Další miléniové poutě se na Velehradě konaly v letech 1869 a 1885. V roce 1883 koupil velehradský klášter Katolický podporovací spolek pro olomouckou arcidiecézi. Olomoucký arcibiskup Bedřich Fürstenberg se rozhodl v roce 1890 předat duchovní správu budovy bývalého cisterciáckého kláštera Tovaryšstvu Ježíšovu. O rok později jezuité zahájili postupné opravy, které stály na počátku rozsáhlé obnovy celého klášterního komplexu (Borovský

2005; Hudec 2009; Hurt 1934; 1938; Pojsl 1990; 2010; Kohoutek, 1996; Pojsl – Hyhlík 1997; Foltýn a kol. 2005; Schenk 2016).

2. Nálezy mozaikové dlažby na Velehradě

Z Velehradu pocházejí nejstarší archeologicky doložené nálezy mozaikové dlažby na Moravě, které souvisí s prvními průzkumy v areálu bývalého cisterciáckého kláštera, jež proběhly v letech 1903–1906 pod vedením Jana Nevěřila (Houdek 1904, 24–25; Nevěřil 1904, 81–89). Rovněž ve třicátých letech 20. století byla odkryta část mozaikové dlažby v prostoru starého konventu: „v hloubce 180 cm se objevila původní podlaha skládaná z černých a cihlových dlaždic, tvarů nejrůznějších; kromě čtvercových vyskytly se hojně i šestiúhelníkové a šupinovitě kroužené“ (Boček 1938). Ukázky několika variant vzorů v minulosti odkryté dlažby jsou dodnes k vidění v kapitulní síni, kde jsou prezentovány v úrovni původní románské podlahy (obr. 2: 1–6). Problematice nálezů prvků románské mozaikové dlažby na Velehradě se naposledy důkladněji věnoval Miloslav Pojsl, který v závěru sedmdesátých let 20. století shrnul poznatky z výsledků do té doby provedených průzkumů v klášterním areálu. Ze souboru dochovaných prvků dlažby vyčlenil na základě odlišných geometrických tvarů 18 základních typů dlaždic, u kterých zjistil několik velikostních variant. Vznik mozaikové dlažby kladl rámcově do 2. čtvrtiny 13. století s ohledem na předpokládanou dobu dokončení výstavby velehradského kláštera (Pojsl 1977, 68–72; 2010, 64). Velehradskou dlažbu M. Pojsl srovnával s dlažbou odkrytou v královské kapli v cisterciáckém klášteře v Plasích (Losos – Nechvátal 1972, 529–539). O vzájemné podobnosti raně gotických prvků mozaikové dlažby vypovídají i nověji publikované výsledky průzkumů realizovaných v areálu kláštera Plasy (Kamenická 2007, 319–345). Další analogie je možno hledat u souboru z cisterciáckého kláštera Hradiště nad Jizerou, kde byla keramická dlažba, složená z různých geometricky tvarovaných prvků, objevena již na počátku 2. poloviny 19. století (Wocel 1864, tab. II.; Fleková 2008, 143–177). Srovnatelné nálezy mozaikových dlaždic poskytl také výzkum v areálu zaniklého cisterciáckého kláštera v Nepomuku (Nechvátal 1977, 213–218).

Archeologicky doložené části mozaikových dlažeb či jejich jednotlivých prvků jsou v Čechách známy z více lokalit (Hejdová – Nechvátal 1970). Z novějších významných objevů je třeba uvést výjimečný soubor pozdně románských a raně gotických dlaždic z premonstrátské kanonie v Milevsku, který posunul naše dosavadní znalosti v rámci dané problematiky (Břicháček 2007).

Z území Moravy nelze opomenout nálezy prvků mozaikové dlažby různých geometrických tvarů získaných během výzkumu kaple sv. Kateřiny v ženském cisterciáckém klášteře Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova, kde probíhal výzkum v osmdesátých a devadesátých letech 20. století (Belcredi 1993, 372–379, obr. 11–13). Soubor prvků mozaikové dlažby získaný na počátku devadesátých let 20. století během výzkumu interiéru katedrály sv. Petra a Pavla v Brně představoval ve své době první nález raně gotické dlažby mimo klášterní prostředí (Peška 1994, 297–306).

Vedle kostelů a klášterních areálů se využití keramických podlahových dlaždic od poloviny 13. století postupně rozšířilo také do prostředí středověkých měst a sídel vyšší šlechty (Martinisková 2012, 644–645).

Nová etapa záchranných archeologických výzkumů na Velehradě zahájených v roce 2009 v návaznosti na rozsáhlé hydroizolační práce přinesla vedle řady důležitých archeologických situací také množství movitých archeologických nálezů. Před západním průčelím baziliky Nanebevzetí Panny Marie a sv. Cyrila a Metoděje byl z úrovně jedné z raně novověkých terénních vyrovnávek získán soubor druhotně přemístěných prvků nejrůznějších

Obr. 2. 1–6 – Ukázky různých vzorů románské mozaikové dlažby prezentované na základě starších nálezů v kapitulní síni; 7 – Detail románské mozaikové dlažby odkryté v roce 2015 ve zjišťovací sondě S2 položené v místě zaniklého refektáře. Foto Z. Schenk.

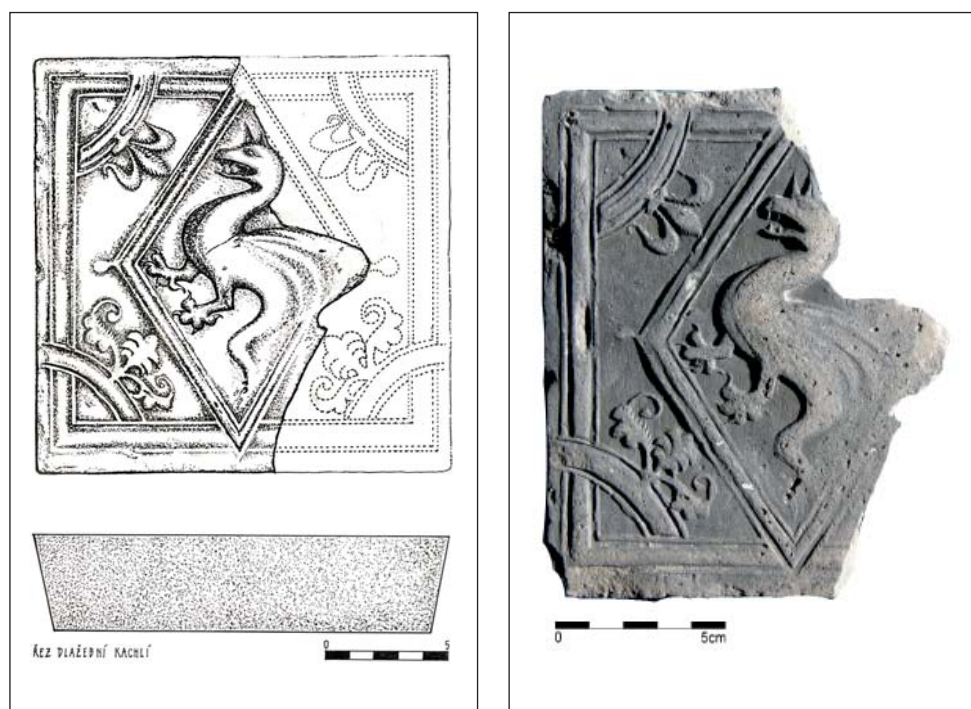
Obr. 3. Celkový pohled na odkrytou situaci v sondě S3/2011 před vstupním portálem z ambitu do klášterního kostela. Poloha místa nálezu dlaždice s motivem draka vyznačena bílou šipkou. Foto Z. Schenk.

geometrických tvarů původní mozaikové dlažby pozdně románského či raně gotického stáří (Schenk – Mikulík 2010, 87– 88; obr. 12). Kolekce prvků mozaikové dlažby byla vyzvednuta rovněž v roce 2011 během záchranného archeologického výzkumu realizovaného v souvislosti s budováním nového vstupu do velehradského lapidária (Schenk – Mikulík 2011, 204–207).

V roce 2015 došlo v souvislosti s projektem „Stavební a restaurátorská obnova – areál Velehrad, stavební objekt SO 02 Kvadratura“ k významnému objevu v místě zjišťovací sondy ZS 2 položené v severní části druhého klášterního dvora. Sondou došlo k zachycení stavebních konstrukcí zaniklého románského refektáře, přičemž větší část těchto základů odkryl J. Nevěřil již v roce 1903. Ten při jižním obvodovém zdívu zachytil uvnitř stavby silně zvětřelou vrstvu terakotové tříště, kterou interpretoval jako relikv původní dlažby (Pojsl 2010, 50). Současným výzkumem byl při bázi sondy v prostoru vymezeném zachycenou východní obvodovou zdí refektáře a jeho vnitřní středovou zdí odkryt a zdokumentován výsek původní neporušené mozaikové dlažby podlahy refektáře v úrovni nadmořských výšek 205,35 – 205,44 metrů. Dlažba byla tvořena převážně dlaždicemi čtvercového formátu o straně 120 mm a síle 30 mm. Boky dlaždic byly nápadně zkoseny. Jednalo se o ostře pálené dlaždice tmavě červeného a černošedého zabarvení kladené do vápenopísčitého lože. V dochovaném výseku bylo rozeznatelné kolmé i úhlopříčné kladení dlaždic (obr. 2: 7).¹

3. Dlaždice s motivem draka, Velehrad typ č. 1

Mezi dosavadními nálezy prvků mozaikové dlažby získanými ve Velehradě zaujímají zcela výjimečné postavení dvě reliéfně zdobené dlaždice nalezené v areálu bývalého cisterciáckého kláštera (obr. 1). V roce 2011 byla v rámci výzkumu položena plošná sonda před vstupem z ambitu do klášterního kostela (obr. 3). Tento prostor představoval pro velehradské cisterciáky významné místo, o čemž ostatně svědčí umístění výklenkové hrobky s pravděpodobným původním uložením ostatků zakladatele kláštera, bratra krále Přemysla Otakara I., Vladislava Jindřicha.

Obr. 4. Torzo redukčně pálené reliéfně zdobené dlaždice s motivem draka. Kresba D. Hajda. Foto Z. Schenk.

V sondě S3 situované před portálem klášterního kostela byla patrná koncentrace kostrových pohřbů, které byly porušeny výkopem pozdně středověkého či raně novověkého kanálu, a dále odvodňovací drenáže z druhé poloviny třicátých let 20. století (Boček 1937, 43).

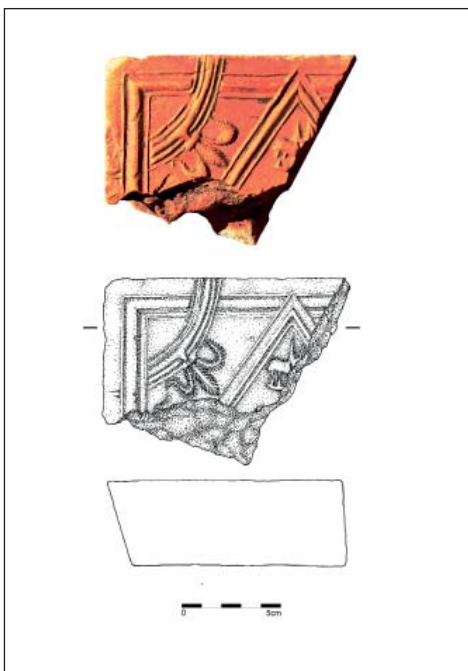
Ze svrchní části zásypu torza konstrukce cihlové hrobky pochází úlomky druhotně přemístěných částí lidských skeletů a dále několik prvků mozaikové dlažby, mezi kterými se vymyká exemplář téměř kompletní redukčně vypálené dlaždice čtvercového formátu s reliéfní výzdobou v podobě motivu dvounohého draka uzavřeného v kosočtvercovém poli, vymezeném třemi prutovými vývalky. Obvod dlaždice je vymezen rámem tvořeným třemi prutovými vývalky (obr. 4).² Rozměry dlaždice činí 170×170×40 mm. Boky dlaždice jsou zkosené. Jednotlivé rohy dlaždice, z nichž se zachovaly pouze dva, vyplňovala rostlinná výzdoba umístěná na vrcholcích oblouků soustředných kružnic zvýrazněných plastickými vývalky, přičemž v levém horním rohu je jasně rozpoznatelný motiv lilie, který mimo jiné představuje symbol cisterciáckého řádu.³ Vyobrazený doleva kráčející drak má detailně pro-

Obr. 5. Celkový pohled od východu na zjišťovací sondu S1/2015 položenou podél základů jižní obvodové zdi zaniklého románského refektáře. Poloha místa nálezu torza dlaždice s motivem draka vyznačena bílou šipkou. Foto Z. Schenk.

pracovanou tlamu s ostrými zuby, na hlavě špičaté ušní boltce a výrazné nozdry a oči. Z těla mu vyrůstají blanitá křídla, nechybí ocas a silné pařáty s drápy. Motiv je podán s mimořádnou výtvarnou kvalitou. Na dlaždici je místy patrný mírně ošlapaný povrch, který dokládá její užití v podlaze na exponovaném místě, což by odpovídalo místu jejího nálezu před vstupem z ambitu do klášterního kostela (Schenk – Mikulík 2011, 200–201, obr. 5–6).

V souvislosti s projektovou přípravou realizace stavby: „Stavební a restaurátorská obnova – areál Velehrad, stavební objekt SO 02 Kvadratura“ byl pracovníky společnosti Archaia Olomouc o.p.s. proveden v srpnu a září 2015 zjišťovací archeologický výzkum v prostoru druhého klášterního dvora (parc. č. 31) situovaného jižně od rajskeho dvora v místech zaniklého románského refektáře (obr. 5). Ve východní části zjišťovací sondy 1 byl z úrovně terénních vyrovnávek získán soubor movitých archeologických nálezů,

Obr. 6. Torzo oxidálně pálené reliéfně zdobené dlaždice s dochovanou částí motivu draka. Kresba P. Holcová, foto Z. Schenk.

kteřý vedle zlomků kuchyňské keramiky obsahoval několik prvků mozaikové dlažby. Od běžných geometrických tvarů s hladkým povrchem se nápadně lišilo torzo oxidačně pálené dlaždice čtvercového formátu nesoucí na povrchu reliéfní výzdobu. Na fragmentu je dochována malá část reliéfního motivu draka umístěného v kosočtvercovém poli, který nese shodné znaky s výše popisovaným prvním nálezem z roku 2011. Z draka je patrná pouze část hlavy s otevřenou tlamou s ostrými zuby, oko a špičaté ušní boltce. V dochovaném levém horním rohu dlaždice je opět na vrcholku oblouku soustředných plasticky zvýrazněných kružnic umístěna lilie. Boky dlaždice jsou mírně zkosené (obr. 6). I když se ve druhém případě dochovalo pouze torzo dlaždice s částí motivu, nenechává nás na pochybách, že jde o totožný motiv reliéfního vyobrazení fantaskního zvířete jako v případě prvního nálezů.

4. Motiv draka a jeho význam

Drak byl v prostředí evropského středověku obecně chápán jako jedno z nejděsivějších zvířat, symbol zla, ztělesnění samotného Satana. Základním pramenem pro pochopení středověkého vnímání zvířat jsou bestiáře, které popisují nejen jejich vzhled, vlastnosti, ale zároveň přibližují jejich symbolický význam. Do určité míry obsahují texty bestiářů také morální ponaučení s náboženským podtextem. Většina z nich vychází ze spisu *Fyzilogus* (*Physiologus*), jenž čerpá inspiraci u antických autorů. Jeho původ je spatřován v Alexandrii, kde vznikl patrně ve 2.–3. století. Z původní řecké verze byl tento malý spisek přeložen do latiny a v průběhu dalších staletí rozšiřován, čímž postupně vzniklo několik různých verzí. O existenci fantaskních zvířat se v období středověku nepochybovalo, proto se s draky, gryfy, jednorožci či mantichorami v bestiářích setkáváme po boku skutečných zvířat. Velmi slušnou představu o podobě draka jako reálného tvora si lze vytvořit na základě zprávy francouzského mnicha Fulchera ze Chartres (1059–1127). Sugestivní popis tohoto kronikáře křížáckých válek a kanovníka Božího hrobu nenechal ve své době nikoho na pochybách, že by draci nebyli přirozenou součástí středověkého světa: „*Draci, latinsky dracones, vyznačují se dlouhými a šerednými tlamami a ostrými zuby a plamenným jazykem, uši mají podobné kornoutům, krk je dlouhý a tělo ještěřů. Dvě nohy jsou*

Obr. 7. Detail draků na pískovcové hlavici, i.č. 5819 prezentované v ambitu velehradského klášteřa. Foto Z. Schenk.

Obr. 8. Motiv dvou draků požírajících si vzájemně ocas na architektonickém článku umístěném nad zazděným raně novověkým vstupem v severní zdi rajského dvora. Foto Z. Schenk.

podobné silným orlím pařátům a křídla mají jako netopýři. Dračí křídla nevyrostají z hřbetu, ale začínají hned u kořene orlich pařátů“ (Koutský 2004, 4–7).

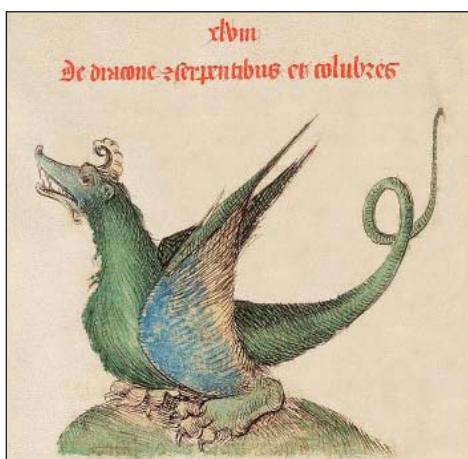
Výskyt podlahových dlaždic s reliéfním vyobrazením draka je doložen nejen na lokalitách v České republice, ale po celé Evropě (např. Landgraf 1993, Musterkatalog: F62–72, F75–F80). S motivy draků a dalších fantastických zvířat se můžeme setkat v případě naprosto unikátního souboru románských a raně gotických podlahových dlaždic odkrytých v premonstrátském kostele v Milevsku (Břicháček 2007).

Dlaždice s motivem draka z Velehradu jsou ojedinělé svým uměleckým ztvárněním a naturalistickým pojetím tématu. Reprezentují dosud neznámý typ, ke kterému nemáme prozatím přesné srovnání mezi publikovanými evropskými nálezy dlaždic s motivem draka.⁴ Tvůrce velehradských reliéfně zdobených dlaždic s motivem draka měl s velkou pravděpodobností možnost čerpat inspiraci k vytvoření formy v dostupné chrámové výzdobě, popřípadě v některém bohatě ilustrovaném bestiáři své doby. Předloha motivu draka mohla být zhotoviteli hypoteticky zprostředkována zadavatelem skrze návrhy vycházející z iluminací jednoho z četných svazků, kterými knihovna velehradského kláštera ve středověku disponovala (obr. 9).

Na skutečnost, že zoomorfni a figurální umění nebylo velehradským cisterciáků zdaleka cizí, poukazují některé prvky z rozsáhlého souboru dochovaných kamenických článků prezentovaných v původním románském ambitu kláštera, který zanikl v důsledku raně barokních stavebních úprav.⁵ S motivem draka se zde můžeme setkat v několika málo případech kamenické výzdoby. Jde zejména o hlavici pětiboké konzoly, kde jsou zobrazeni dvounozí okřídlení draci, kteří si požívají palmetové ocasy. Řetězec draků je veden z obou stran hlavice směrem k jejímu středu, kde dvojice draků s hlavami přivrácenými k sobě požívá hrozny. Symboliku hroznů je podle Petra Hudce možné interpretovat jako Kristovo učení.

Na povrchu další hlavice pětiboké konzoly jsou opět reliéfně znázorněni okřídlení dvounozí draci vzájemně si požívající ocasy tvarované do palmety. Draci tvoří kolem hlavice nepřetržitý obvodový pás. Podle P. Hudce mohl být v tomto případě vyjádřen princip věčnosti (nekonečna). S odkazem na Bibli nemá na mysli věčnost nebeskou, ale věčné zatracení s ohledem na symboliku draka coby ztělesnění zla (obr. 7).⁶ Dalším příkladem je motiv dvojice draků požívajících si vzájemně ocasy umístěný ve středu jednoho z talířovitých svorníků druhotně osazených v severní obvodové zdi raně barokní křížové chodby po stranách zazděného vstupu do rajskeho dvora. Oba vzájemně se požívající draci tvoří symbolický kruh ovinutý ratolestí, což vytváří dojem, že zlo požívá samo sebe (obr. 8). Možných výkladů by se jistě našlo daleko více.⁷

Tyto výjimečné příklady z Velehradu vy- mykající se původním ideálům cisterciáckého řádu napovídají, že i v tomto zdánlivě uzavřeném prostředí klášterní kvadratury nebylo využití figurálních a zoomorfních motivů zdaleka takové tabu, jak bychom předpokládali.

Obr. 9. Ukázka středověkého vyobrazení dvounohého draka na stránkách knihy Liber Floridus od Lamberta ze Saint-Omer. Podle: https://en.wikipedia.org/wiki/Liber_Floridus#/media/File:Liber_Floridus_page_scan_A,_ca._1460.jpg

Obliba využití motivu draka spolu s dalšími zástupci fantaskních zvířat doznala značné obliby v období pozdní gotiky, což je mimo jiné dobře patrné mezi motivy preferovanými u reliéfně zdobených komorových kamnových kachlů. Jejich tvůrcům umožňovala témata spojená s bájnými draky, saněmi či gryfy příležitost zapojit široké pole fantazie. Solitérní draci se na základě známých reliéfů na kachlích objevují spíše vzácněji. S častějším námětem draka se můžeme setkat mezi náboženskými motivy, kde tradičně představuje netvora, se kterým zápasí legendární sv. Jiří. Světec bývá nejčastěji zobrazován jako rytíř v plátové zbroji, který ze sedla koně probodává kopím draka ležícího pod kopyty koně (Brych 2004, 15–18; 86–93; Menoušková 2008, 37–40; Pavlík – Vitanovský 2004, 50–51; 74–75; Pavlík 2010, 273–301).

5. Závěr

Pozoruhodné archeologické nálezy získané v areálu nejstaršího moravského cisterciáckého kláštera na Velehradě nepřestávají přitahovat pozornost odborníků již po několik generací. Rozsáhlý soubor unikátních románských a raně gotických architektonických článků prezentovaný ve velehradském lapidáriu k nám promlouvá prostřednictvím velkoryse pojaté vegetabilní, zoomorfní i figurální výzdoby. Vypovídá o světě za klášterními zdmi, kterým byli velehradští cisterciáci obklopeni. Tato původní románská a raně gotická výzdoba umístěná na exponovaných místech křížové chodby, kapitulní síně či refektáře zmizela na několik staletí pod mocným souvrstvím terénních vyrovnávek během barokních přestaveb v průběhu 17. století.

K postupnému znovuobjevování jednotlivých nejstarších částí klášterního areálu došlo teprve v průběhu první poloviny 20. století v souvislosti s prvními výzkumy Jana Nevěřila a rozsáhlými hydroizolačními pracemi.

V letech 2009–2015 probíhal v souvislosti s obnovou areálu nejstaršího moravského cisterciáckého kláštera na Velehradě záchranný archeologický výzkum společnosti Archäia Olomouc o.p.s. Během výzkumu byly odkryty důležité archeologické situace a *získán rozsáhlý soubor* movitých archeologických nálezů, které nám dokreslují život velehradských cisterciáků za zdmi konventu v období středověku.

Samostatnou kategorií nálezů tvoří kolekce prvků románské mozaikové dlažby. Od většíny těchto geometricky tvarovaných prvků, které v nálezech z Velehradu převažují, se odlišují dvě reliéfně zdobené dlaždice čtvercového formátu s motivem draka uzavřeného v kosočtverečném poli, nalezené v sekundární poloze před vstupním portálem z ambitu do klášterního kostela a při jižní obvodové zdi refektáře. Jde o velmi kvalitní výrobky, které v rámci stavební keramiky své doby představují vrchol uměleckořemeslného zpracování. V obou případech se jedná o totožný motiv s velkou pravděpodobností pocházející z jedné dílny, patrně z jedné formy. Odlišný je pouze způsob výpalu. Zda byly tyto ojedinělé exempláře původně součástí většího celku reliéfně zdobených dlaždic s tematicky zaměřenými motivy, nelze jednoznačně potvrdit s ohledem na druhotné místo uložení. Rovněž datace je vzhledem k nálezovým okolnostem problematická. Na základě způsobu ztvárnění podoby draka a porovnání s motivy fantaskních zvířat zobrazených na románských dlaždicích pocházejících z některých moravských a českých lokalit lze v případě exemplářů z Velehradu uvažovat spíše o něco mladším gotickém původu.

Motiv draka znázorněný na keramických dlaždicích vsazených do dlažby a uplatněný rovněž na architektonických pískovcových prvcích v původních interiérech velehradského kláštera provázel cisterciácké mnichy při jejich každodenních aktivitách. Tato symbolika nebyla zakomponována na exponovaných místech kláštera, kudy mniši pravidelně

procházeli, jistě samoúčelně. Upozorňovala na nutnost mít se na pozoru před úklady ze strany samotného satana, který čeká na jejich pochybení i za relativně bezpečnými zdmi konventu. Mají mít stále na paměti, že pouhý pobyt ve zdech kláštera nemusí automaticky každému zaručit spásu jeho duše a že do království nebeského vede ještě hodně dlouhá cesta plná nástrah.

Tento příspěvek je věnován památce mého velkého učitele PhDr. Jiřího Kohoutka, CSc. (1952–2007), který v roce 1993 vedl zjišťovací archeologický výzkum na Velehradě, a rovněž památce mého obětavého kolegy, kamaráda a skvělého člověka, Bc. Jana Mikulíka (1956–2017), který se významnou měrou podílel na záchranném archeologickém výzkumu během rozsáhlé obnovy areálu Velehradu v letech 2009 a 2015.

Poznámky:

- 1 Podrobná studie tohoto významného nálezu části mozaikové dlažby společně s dalšími prvky získanými během výzkumu na Velehradě v letech 2009–2015 je v současné době ve stavu zpracování.
- 2 S využitím stejného geometrického ohraničení středového motivu se setkáváme v případě dvou pozdně gotických, reliéfně zdobených komorových kachlů z Prahy 1, Nového Města, kde je sv. Jan Evangelista symbolicky znázorněn jako orel se svatozáří umístěný v kosočtverečném poli (Brych 2004, 82).
- 3 Motiv lilie je poměrně hojně využíván na některých reliéfně zdobených podlahových dlaždicích v unikátním souboru románských a raně gotických dlaždic z Milevska. Lilie bývá spojována s mariánskou symbolikou čistoty a cudnosti. V Novém Zákoně (*Mt 6, 28–29*) představuje lilie symbol čistého vztahu k Bohu a církvi Kristově (Royt – Šedinová 1998, 86–87; Rulíšek 2005; Břicháček 2007, 65; 70; 100; Martinisková 2012, 652–654, obr. 5: 3–4, 6). V případě velehradského exempláře může lilie umístěná v rozích dlaždice plnit úlohu protipólu zla zastoupeného centrálním motivem draka.
- 4 Vzhledem k výjimečné povaze nálezu a neznámu ztvárnění motivu draka byla dlaždice vyčleněna jako Velehrad typ č. 1.
- 5 K jeho znovuobjevení pod souvrstvím terénních planýrek z 1. poloviny 17. století došlo během hydroizolačních prací probíhajících ve dvou etapách v letech 1936–1938 a 1940–1942. Během odstranění navážek byl postupně shromážděn unikátní soubor více než pěti set architektonických článků románského a gotického stáří (Pojsl 2010, 72–73).
- 6 Tuto problematiku nejnověji detailně zpracoval Mgr. Petr Hudec ve studii: Figurální motivy ve velehradském lapidariu, která bude publikována ve Sborníku *Ingredere Hospes X. Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště Kroměříž*.
- 7 Jistě nebyl daleko od pravdy také výklad nálezce velehradského exempláře dlaždice s drakem Bc. Jana Mikulíka (1956–2017), který konstatoval: „*Mohlo jít o jakýsi vztyčený prst, který velehradské cisterciáky varoval před pokušením ze strany ďábla a připomínal jim, že cesta do nebe je hodně dlouhá*“.

Literatura:

- B e l c r e d i, Ludvík, 1993. Archeologický výzkum kaple svaté Kateřiny a areálu kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova – Archäologische Erforschung der Kapelle der Hl. Katharina und des Klosters Porta Coeli in Předklášteří u Tišnova. *Archaeologia historica* 18, 315–342.
- B o č e k, Bohumil, 1938. *Podzemní Velehrad: vykopávky roku 1938*. Velehrad: Papežská kolej T. J. 95 s.
- B o r o v s k ý, Tomáš, 2005. *Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě*. Brno: Matices moravská. 298 s.

- B r y c h, Vladimír, 2004. *Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní: výběrový katalog Národního muzea v Praze*. Praha: Národní muzeum. 228 s.
- B ř i c h á č e k, Pavel, 2007. *Nebe a peklo na zemi: románské a raně gotické dlaždice z milevského premonstrátského kláštera*. Milevsko: Město Milevsko. 120 s.
- F l e k o v á, Klára, 2008. Gotická mozaiková dlažba z chrámu cisterciáckého kláštera v Hradišti nad Jizerou. Gothic style mosaic pavement from the church of the Cistercian abbey of Klášter Hradiště nad Jizerou. In: *Studia Mediaevalia Pragensia* 8, 143–177. Praha.
- F o l t ý n, Dušan a kol., 2005. *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha: Libri. 878 s.
- H e j d o v á, Dagmar a N e c h v á t a l, Bořivoj, 1970. Raně středověké dlaždice v Čechách. *Památky archeologické* 61, 100–183, 395–471.
- H o u d e k, Viktor, 1904. Vykopávky na jaře r. 1904 a některé poznámky o dosavadních nálezech Velehradských. II. S použitím zpráv prof. Dra. Nevěřila. *Časopis Vlasteneckého muzejního spolku* 84.
- H u d e c, Petr, 2009. Kapitulní síň velehradského kláštera. *Slovácko* 50, 333–348.
- H u d e c, Petr, v tisku. Figurální motivy ve velehradském lapidáriu. Ingredere Hospes X. In: *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Kroměříži*, 11–19.
- H u r t, Rudolf, 1934. *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě I. 1205-1650*. Olomouc: Akademie velehradská. 439 s.
- H u r t, Rudolf, 1938. *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě II. 1650-1784*. Olomouc: Akademie velehradská. 438 s.
- K a m e n i c k á, Eva, 2009. Nové nálezy raně gotické mozaikové dlažby v areálu kláštera v Plasích. *Archaeologia historica* 34, 319–345.
- K o h o u t e k, Jiří, 1996. Nové objevy v areálu velehradského kláštera. *Slovácko* 38, 119–137.
- K o u t s k ý, Karel, 2004. Učenci, přírodopis a draci. *KUDĚJ: časopis pro kulturní dějiny*. č. 2, 3–16.
- L a n d g r a f, Eleonore, 1993. *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150-1550. Textband*. Stuttgart: Theiss. Bd. I-III.
- L o s o s, Ludvík a N e c h v á t a l, Bořivoj, 1972. Rekonstrukce raně středověké dlažby v královské kapli v Plasech u Plzně. *Archeologické rozhledy* 24, 529–539.
- M a r t i n i s k o v á, Monika, 2012. Nálezy keramických dlaždic z hradu Rokštejn. *Archaeologia historica* 37, 643–662.
- M e n o u š k o v á, Dana, 2008. Fantaskní, mytologické a alegorické motivy. In: Menušková, Dana a Měřinský, Zdeněk, eds. *Krása, která hřeje: výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 37–35.
- N e c h v á t a l, Bořivoj, 1977. Další nález středověké mozaikové dlažby z Čech (cisterciácký klášter v Nepomuku). *Památky a příroda*. č. 4, 213–218.
- N e v ě ř í l, Jan, 1904. Velehrad I. Nálezy na posvátném Velehradě roku 1903. *Časopis Vlasteneckého muzejního spolku olomouckého* 21.
- P a v l í k, Čeněk, 2010. Draci na kachlích gotiky a renesance aneb kouzelný svět fantazie. *Archaeologia historica* 35, č. 1–2, 273–301.
- P a v l í k, Čeněk a V i t a n o v s k ý, Michal, 2004. *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku: ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance*. Praha: Libri. 469 s.
- P e š k a, Marek, 1994. Nález středověké mozaikové dlažby v katedrále sv. Petra a Pavla v Brně – Entdeckung des mittelalterlichen Mosaikpflasters in der St. Peter-und-Paul-Kathedrale in Brno. *Pravěk Nová řada* 4, 297–306.
- P o j s l, Miloslav, 1977. Raně středověká mozaiková dlažba na Velehradě. *Vlastivědný věstník moravský* 29, 68–72.
- P o j s l, Miloslav, 1990. *Velehrad: stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně. 246 s.
- P o j s l, Miloslav, 2010. Výzkumy na Velehradě v 19. a v 1. polovině 20. století. In: Pojsl, Miloslav, ed. *Nové objevy na Velehradě: sborník: „Velehrad – Trnava, společné kořeny jezuitské kultury a vzdělávání“*. Velehrad: Římskokatolická farnost Velehrad ve spolupráci s Historickou společností Starý Velehrad se sídlem na Velehradě, 43–76.
- P o j s l, Miloslav a H y h l í k, Vladimír, 1997. *Velehrad v památkách osmi století*. Praha: T.R.S. 297 s.
- S c h e n k, Zdeněk a M i k l í k, Jan, 2010. Archeologické výzkumy realizované v areálu kláštera po

roku 1989. In: Pojsl, Miloslav, ed. *Nové objevy na Velehradě: sborník: „Velehrad – Trnava, společné kořeny jezuitské kultury a vzdělávání“*. Velehrad: Římskokatolická farnost Velehrad ve spolupráci s Historickou společností Starý Velehrad se sídlem na Velehradě, 77–98.

S c h e n k, Zdeněk a M i k u l í k, Jan, 2011. Předběžné výsledky záchranného archeologického výzkumu na Velehradě. *Slovácko* 53, 195–216.

S c h e n k, Zdeněk, 2016. *Velehrad – archeologické prameny k bývalému cisterciáckému klášteru*. Disertační práce. Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně.

R o y t, Jan a Š e d i n o v á, Hana, 1998. *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta. 201 s.

R u l í š e k, Hynek, 2005. *Postavy, atributy, symboly: slovník křesťanské ikonografie*. V Hluboké nad Vltavou: Alšova jihočeská galerie. 500 s.

T r e u, Ursula, ed. 1982. *Physiologus: frühristliche Tiersymbolik*. Zürich: Buchclub Ex Libris. 150 s.

W o c e l, Jan Erazim, 1864. Ostatky chrámu bývalého kláštera v Hradišti nad Jizerou. *Památky archeologické* 6, 23–34.

Elektronické zdroje:

https://en.wikipedia.org/wiki/Liber_Floridus#/media/File:Liber_Floridus_page_scan_A,_ca._1460.jpg [cit. dne 16. 6. 2018].

Mgr. Zdeněk S c h e n k, Ph.D. (n. 1980), terénní archeolog Muzea Komenského v Přerově, p.o. a společnosti Archaia Olomouc o.p.s. Ve svém odborném zájmu se zaměřuje na období středověku až raného novověku (archeologii historických jader měst, šlechtických sídel a sakrálních staveb). V letech 2009–2015 jako archeolog Archaia Olomouc o.p.s. vedl záchranný archeologický výzkum v souvislosti s rozsáhlou obnovou areálu Národní kulturní památky Bazilika Nanebevzetí Panny Marie a sv. Cyrila a Metoděje na Velehradě v rámci projektu IOP – Centrum kulturního dialogu západní a východní Evropy.

Gothic Tiles with Dragon Relief from Former Cistercian Monastery at Velehrad

Abstract

The former biggest Cistercian monastery in Moravia is located in Velehrad village, some 7 km NW of Staré Město at Uherské Hradiště on the middle course of Morava River. The large monastery precincts are situated on the left bank of Salaška stream. The Cistercian monastery at Velehrad was founded in 1202 after mutual agreement between the Olomouc bishop Robert, the Moravian margrave Vladislaus Henry, and the king Ottokar I of Bohemia. First Cistercians came to Salaška stream from the monastery at Plasy in 1205, under the command of the abbot Thicelin. Velehrad represented an affiliation of the monasteries at Plasy, Langheim and Eberbach so that it belonged among Morimond Abbey daughter-houses. On 27 November of 1228, the church of Our Lady was ceremonially sanctified by Olomouc bishop Robert. The king Ottokar I of Bohemia himself participated at the event alongside his wife Constance, their son margrave Přemysl, and representatives of Bohemian and Moravian nobility. The construction of individual buildings within the monastery took place in the 1st half of the 13th century. The 2nd half of the 13th century saw economic growth of the monastery as a result of stable conditions during the reign of Přemysl Ottokar II. The margrave wars in Moravia in the 2nd half of the 14th century had no impact on the monastery. Its functioning, however, took a heavy blow on 12 January of 1421 when it was seized and burned by an organized Hussite group from Nový Tábor, constructed at nearby Nedakonice village, led by Frederick of Straßnitz and Thomas of Wisowitz. The monastery fell gradually in disrepair and was only partially reconstructed during the Renaissance in the 2nd half of the 16th century. During the course of the 17th century the whole monastery grounds

witnessed cardinal Baroque reconstructions. The monastery was closed on 27 September of 1784 in concordance with the imperial order of Joseph II.

Between 2009–2015, a rescue excavation of this oldest Moravian monastery took place, conducted by Archaia Olomouc non-profit organization. Apart from archaeological contexts, a number of portable items reflecting the life of Cistercians from Velehrad during the Middle Ages were discovered.

An independent category of finds is represented by segments of Romanic mosaic pavement found throughout the monastery grounds. Two of those tiles, of square shape, step out with their unique plastic relief with dragon motif. Finds of relief-ornamented tiles are generally much rarer than those of geometric motifs, commonly used in Cistercian constructions in Europe (Figs. 1–2). The first of these dragon tiles was found in 2011 in the upper level of the infill of a brick tomb situated in front of the entrance portal leading from the ambit to the monastery church (Figs. 3–4). The second one, a tile torso, was found in 2015 during preliminary rescue excavation at the ruined Romanic refectory. This tile fragment, fired in oxidizing conditions, bears the motif of dragon head similarly to the previous tile. A lily is modelled in the corner of this tile as well (Fig. 6).

In the two cases, we deal with a motif of two-legged dragon walking to the left, closed in a rhombic field. The first, almost complete tile indicates that the dragon has minutely worked maw with sharp teeth, pointed ear tips, and prominent eyes and nostrils. Membranous wings grow from its body along with a tail and strong talons. The corners of the tiles bore vegetable motifs (lilies), perfectly rendered from artistic point of view. The Velehrad dragon tiles are unique in their artistic execution and naturalistic rendition of the topic which rather points at Gothic period. They represent a so far unknown type without proper analogues among dragon tiles from Europe. Given the unique character of this find from among dragon-motif tiles, it was labelled as Velehrad type 1. Such unique finds, and also interpretations of the original meaning of dragons on flooring tiles and other Romanic architectonic segments from the original Romanic ambit of Velehrad monastery, form main part of this article (Figs. 7–9).

Gotische Relieffliesen verziert mit Drachenmotiv aus dem ehemaligen Zisterzienserkloster Velehrad

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Areal des ehemaligen ältesten Zisterzienserklosters in Mähren befindet sich in der Gemeinde Velehrad, ungefähr 7 km nordwestlich von Staré Město u Uherského Hradiště. Das weitläufige Gelände erstreckt sich entlang des linken Ufer des Baches Salaška (Flussgebiet Morava). Das Zisterzienserkloster Velehrad wurde 1202 nach gegenseitiger Vereinbarung zwischen dem Olmützer Bischof Robert, dem mährischen Marktgrafen Vladislav Jindřich und dem König Přemysl Otakar I. gegründet. Die ersten Zisterzienser kamen 1205 unter Führung des Abts Thicelin vom Kloster Plasy in das Salaška-Tal. Es handelt um Ordnungsfiliation des Klosters Plasy, Langheim und Eberbach (Linie von Morimond). Am 27. November 1228 hat der Olmützer Bischof Robert die Klosterkirche der Jungfrau Maria feierlich geweiht. Es fand unter Teilnahme des böhmischen Königs Přemysl Otakar I., seiner Ehefrau Königin Constance, ihres Sohnes Markgraf Přemysl und Vertreter des tschechischen und mährischen Adels statt. Einzelne Klosterbauwerke wurden in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts realisiert. Die Periode der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts war mit dem Wirtschaftswachstum des Klosters gebunden, die die allmähliche Stabilisierung der Lage im Land während der Herrschaft von König Přemysl Otakar II. widerspiegelt. Die Zeit der mährischen Markgrafenkriege in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts überdauert der Konvent ohne größere Probleme. Am 12. Januar 1421 wurde das Kloster durch organisierte Gruppe von mährischen Hussiten aus Nový Tábore (Neues Lager), welches bei Nedakonice aufgebaut war, erobert und verbrannt. Die Hussiten durch Führung Bedřich (Friedrich) von Strážnice und Tomáš aus Vizovic bewirken den großen Schaden in dem Leben des Konvents. Das verfallene Kloster war erst im Zeitraum der Renaissance in der zweiten Hälfte der 16. Jahrhunderts bedeutsamer baulich reparieren. Die grundsätzlichen Umbauen wurden in 17. Jahrhundert im Barockstil ausführen. Am 27. September 1784 war das Kloster Velehrad durch die Verordnung von Kaiser Josef II. aufgehoben.

In den Jahren 2009–2015 führte „Archaia Olomouc o.p.s.“ (allgemein nützliche Gesellschaft) die archäologische Rettungsforschung im Zusammenhang mit der umfassenden Renovierung der Räumlichkeiten des ältesten mährischen Zisterzienserklosters in Velehrad durch. Während der Untersuchung wurden die wichtigen archäologischen Situationen aufgedeckt und die umfangreiche Kollektion der bemerkenswerten beweglichen archäologischen Funde erwerben, die über dem Leben der Zisterzienserkloster im Mittelalter erzählen.

Die Sammlung der Elemente das romanische mosaikartige Pflaster bildet eine eigene Kategorie die Funde, welche im Areal des Velehrad Kloster nacheinander gefunden wurden. Diese Kollektion umfasst zwei einzigartige reliefverzierte Bodenfliesen in quadratischer Form mit einem Drachenmotiv. Das Auftreten der reliefverzierten Fliesen ist gemeinhin viel seltener im Vergleich zu den Fliesen mit geometrischen Formen, welche gewöhnlich in Umwelt Zisterzienser Gebäuden in ganz Europa verwendet waren (Abbildung 1–2). Die erste Fliese mit Drachenmotiv wurde im Jahr 2011 in der oberen Ebene der Hinterfüllung der geschädigten Gruft aus Ziegeln, die vor dem Eingangsportale von Kreuzgang zur Klosterkirche entdeckt wurde (Abb. 3–4). Im zweiten Fall war der Torso der Fliese im Jahr 2015 während der Entscheidungsforschung an der Stelle des untergegangenen romanischen Refektoriums gefunden (Abbildung 5). Das Reliefmotiv des Drachenkopfs ist an dem Bruchteil der oxidationsgebrannten Fliese teilweise erhalten, welche die gleichen oben beschriebenen Zeichen wie der erste Befund trägt. Lily befindet sich in der Ecke der Fliese (Abbildung 6).

Es handelt sich in beiden Fällen um das gleiche Motiv eines zweibeinigen Drachens schreitendes nach links, der im Rhombus Feld verschossen war. Auf der Grundlage der ersten nahezu vollständigen Entdeckung der Fliese aus dem Jahr 2011, können wir sehen, dass der Drache eines detailliert durcharbeitenden Maul mit scharfen Zähnen, auf dem Kopf spitzen Ohrmuschel und ausdrucksvolle Augen und Nüstern hat. Die häutigen Flügel wachsen ihn aus dem Körper, er gibt auch der Schwanz und starke Klauen mit den Krallen. Pflanzliche Motive (Lilien) wurden an den Ecken der Fliesen platziert. Die Themen werden mit außergewöhnlicher künstlerischer Qualität präsentiert. Die künstliche Gestaltung der Fliesen mit Drachenmotiv aus Velehrad ist einzeln stehend. Die naturalistische Auffassung des Themas weist eher auf gotische Alter der Fliesen. Sie repräsentieren einen bisher unbekanntem Typ, zu welchem wir einstweilen keine gerade Vergleichung zwischen den veröffentlichten europäischen Befunden der Fliesen mit Drachenmotiv haben. Angesichts des außergewöhnlichen Charakters der Befunde und der unbekanntem Darstellung eines Drachenmotivs auf die Fliese wurde diese Variante als Velehrad Typ Nr. 1 ausgegliedert. Dieser Beitrag ist den einzigartigen Exemplaren gewidmet. Es behandelt auch über die Erklärung der ursprünglichen wahrscheinlichen Bedeutung der Drachendarstellung, die auch an manchen romanischen architektonischen Elementen im ursprünglichen Kreuzgang sich befinden (Abbildung 7–9).